

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Федоренко Любов Петрівна

УДК 373.5.015.3+373.5.018.51]:159.923(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі загальної і соціальної психології та психотерапії факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
ПАТИНОК Оксана Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри соціальної політики.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ШЕВЧЕНКО Наталія Федорівна,
Запорізький національний університет,
професор кафедри педагогіки та
психології освітньої діяльності;

кандидат психологічних наук, доцент
КАЛЮЖНА Євгенія Миколаївна,
Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 18 листопада 2020 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ, 01601.

Автореферат розіслано 16 жовтня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціально-політичні зміни, що відбуваються впродовж останніх років у суспільстві, інтеграція в світовий економічний простір та реорганізація ринку праці в Україні зумовлюють реформування української загальноосвітньої школи й перехід до профільного навчання, актуальність проблеми професійного самовизначення сучасних випускників і переосмислення шляхів активізації професійного самовизначення старшокласників.

Особливої значущості набуває дослідження означеної проблеми в сільських школах. Сьогодні сільська освіта в нашій країні потребує кардинальних змін, адже відомим є факт, що освітні послуги для сільських школярів менш доступні та якісні, аніж для їхніх однолітків у місті. Показники успішності учнів сільської місцевості та результати їх зовнішнього незалежного оцінювання суттєво відстають від тих показників, які демонструють школярі міст, що, в свою чергу, впливає на особливості професійного самовизначення сільських випускників.

У психологічних дослідженнях обґрунтовано сутність і зміст професійного самовизначення (М.Р. Гінзбург, Н.С. Пряжніков), структуру (В.В. Болучевська, В.В. Мілакова, О.В. Падалко), типи та рівні (І.П. Андрійчук, Ю.П. Поваренков, Дж. Холланд), його способи рефлексивної регуляції (В.В. Синявський, З.Л. Становських), етапи (Е. Гінцберг, Є.О. Клімов, Д. Сьюпер), механізми становлення особистості як суб'єкта професійного самовизначення (Г.О. Балл, В.В. Рибалка), активізацію та психологічний супровід професійного самовизначення школярів різного віку (Д.О. Закатнов, О.В. Капустіна, Н.А. Побірченко), майбутніх психологів (В.В. Волошина, Н.О. Мосол, А.Ф. Федоренко, Н.Ф. Шевченко), студентів подвійних спеціальностей (О.М. Гріньова, Л.В. Долинська), вчених, викладачів, учителів, правоохоронців (М.С. Вечірко, О.Ф. Кисла, А.В. Перепелиця).

Більшість дослідників розглядають професійне самовизначення старшокласника як полімотивований феномен, який зумовлюється рядом соціально-психологічних чинників – соціальний статус та освіта батьків, позитивна успішність, демографічний чинник (В.В. Водзинська, В.Т. Лисовський); етнічна ідентичність (Р.В. Мотрук); вік, в якому здійснюється вибір, поінформованість (І.С. Кон); Я-концепція (О.О.Борисова); потреби, інтереси (М.Х. Титма); особливості ціннісно-мотиваційної сфери; самооцінка й рівень домагань молодій людини (Р.С. Кулаков); емоційний інтелект (В.В. Зарицька). Найменш вивченим серед наведених чинників професійного самовизначення є демографічний. На його важливість вказують Ж.О. Леснянська, В.С. Люлька, А.В. Мудрик, Л.В. Повалій при вивченні впливу типу поселення, зокрема і сільського, на професійне самовизначення, однак специфіка прояву структурних компонентів вищезазначеного утворення випускників сільських шкіл порівняно з міськими не були предметом спеціального вивчення, тоді як її дослідження дозволить активізувати цей процес у школах сільської місцевості з урахуванням виявлених особливостей.

Отже, соціальна значущість й недостатнє теоретичне та експериментальне вивчення специфіки професійного самовизначення сільських школярів зумовили

вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження визначена у відповідності до плану науково-дослідних робіт кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії факультету психології НПУ імені М.П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти». Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, розробити й впровадити психологічний супровід підвищення ефективності цього процесу в ранньому юнацькому віці.

Досягнення визначеної мети було конкретизовано через реалізацію **завдань дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз вивчення проблеми професійного самовизначення, його специфіки та структури у ранньому юнацькому віці.
2. Обґрунтувати критерії, визначити показники й рівні професійного самовизначення випускників сільських шкіл.
3. Емпірично виявити та здійснити порівняльний аналіз психологічних особливостей структурних складових професійного самовизначення випускників сільських і міських шкіл.
4. Розробити й апробувати програму підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл та визначити динаміку розвитку досліджуваного утворення.

Об'єкт дослідження – професійне самовизначення старшокласників.

Предмет дослідження – психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: концептуальні погляди на розвиток особистості і її самосвідомості (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, М.Й. Боришевський, К.К. Платонов, П.Р. Чамата, Є.В. Шорохова), принцип актуалізації потенціалу особистості як детермінанти її становлення (К. Роджерс, Т.М. Титаренко), особистісно-орієнтований підхід у становленні особистості (Г.О. Балл, І.Д. Бех, І.С. Булах, З.С. Карпенко, М.В. Савчин, В.О. Татенко, В.М. Ямницький та ін.), принцип єдності свідомості, самосвідомості і діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн), вчення про соціальну детермінованість особистості, суспільно-історичні закономірності її самосвідомості та Я-концепції (А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, С.Д. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс), положення про закономірності психічного розвитку та становлення особистості у юнацькому віці (Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик, Г.С. Костюк), концептуальні підходи до аналізу проблеми професійного самовизначення (М.Р. Гінзбург, Є.О. Клімов, Б.О. Федоришин,

С.Н. Чистякова та ін.); теоретичні основи професійної орієнтації молоді (О.Є. Голомшток, Н.С. Пряжніков, Е.Ф. Зеєр).

Методи дослідження. Для досягнення мети й реалізації завдань був використаний наступний комплекс методів дослідження: *теоретичні* – аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання; *емпіричні* – спостереження, анкетування, стандартизовані опитувальники та спеціальні психодіагностичні методики: анкета «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко); «Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності» (авт. А.В. Карпов і В.В. Пономарьова); «Методика дослідження самооцінки за допомогою процедури рангування» (авт. С.А. Будассі); «Методика визначення ясності Я-концепції (SCC)» (авт. Дж. Кемпбелл, адапт. А.Я. Шмелюк); «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (авт. Я.С. Сунцова); методика «Ціннісні орієнтації особистості - 8» (авт. Г.Є. Леєвік); анкета «Спрямованість. Інтереси. Наміри.» (авт. Б.О. Федоришин); методика «Професійна готовність» (авт. А.П. Чернявська); «Опитувальник професійних настанов» (авт. І.М. Кондаков); *математико-статистичні* – показники асиметрії і ексцесу для дослідження нормальності розподілу вибірки, методи кореляційного аналізу, програмний пакет SPSS 17.0 для автоматизованої обробки одержаних даних, визначення достовірності відмінностей за допомогою параметричного коефіцієнта Пірсона; *розвивальні* – методи соціально-психологічного тренінгу, коучингу та ін.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь 230 осіб, зокрема 120 старшокласників сільських (Горицький ліцей Берездівської сільської ради Славутського району Хмельницької області, Красноставська загальноосвітня школа I-III ступенів Чемеровецької селищної ради Хмельницької області, Уторопський ліцей Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області, Стопчатівський ліцей Яблунівської селищної ради ОТГ Косівського району Івано-Франківської області, Пістинська загальноосвітня школа I-III ступенів Косівської районної ради Івано-Франківської області, Рідківська загальноосвітня школа I-III ступенів Магальської сільської ради Новоселицького району Чернівецької області) та 110 випускників міських шкіл (ЗОШ № 11 I-III ст. м. Івано-Франківськ, НВК № 12 м. Коростень, ЗОШ м. Чернівці, гімназія «Діалог» м. Київ).

В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що професійне самовизначення випускників сільських шкіл має свою специфіку в усіх його компонентах (когнітивному, емоційно-ціннісному, орієнтовно-поведінковому), а активізація цього процесу можлива засобами спеціально організованого психологічного супроводу з усіма учасниками освітньо-виховного процесу з урахуванням виявлених особливостей прояву досліджуваного феномена.

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* було визначено зміст та сутність поняття «професійне самовизначення випускників сільських шкіл», структурні компоненти: (когнітивний, емоційно-ціннісний та орієнтовно-поведінковий) професійного самовизначення

випускників сільських шкіл; обґрунтовано критерії (повнота уявлень про себе, про світ професій; ціннісне ставлення до вибору професії; проектування власного професійного майбутнього) їх розвитку; виокремлено показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл; емпірично здійснено порівняльний аналіз особливостей становлення структурних компонентів професійного самовизначення сільських та міських випускників та визначено специфіку цього процесу у випускників сільських шкіл; проаналізовано та виокремлено психологічні труднощі (недостатня повнота уявлень про світ професій, низький рівень рефлексивності та здатності планувати власну професійну кар'єру, перебільшений оптимізм, менший вияв рішучості, обґрунтованості, реалістичності та схильності до самостійності й незалежності у виборі професії, порівняно з міськими випускниками тощо) розвитку професійного самовизначення сучасних сільських школярів; розроблено теоретичну модель та систему психологічного супроводу випускників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення та доведено його дієвість.

- *поглиблено та уточнено* знання про зміст професійного самовизначення старшокласників, його структуру та специфіку розвитку в сучасних випускників загальноосвітніх шкіл;

- *набуло подальшого розвитку* знання про психотехнології підготовки випускників до професійного самовизначення.

Практична значущість дослідження полягає у тому, що запропонований психологічний супровід старшокласників, який включає роботу з усіма суб'єктами (батьками, вчителями, психологом) освітнього середовища, може бути використаний вчителями, психологами та методистами районних відділів освіти з метою підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Розроблений та апробований тренінг підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл, методичний арсенал та розроблена авторська анкета рекомендуються для впровадження в діяльність профконсультативних центрів та психологічних кабінетів. Результати та висновки дослідження доповнюють психологічний доробок з проблеми професійного самовизначення старшокласників і використовуються автором та можуть бути використані викладачами різних ЗВО, які готують фахівців для роботи в сільських школах, у навчальних курсах «Загальна психологія» (тема «Особистість»), «Психологія розвитку та педагогічна психологія» (тема «Психологія ранньої юності»), «Практична психологія в системі освіти».

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення обговорювалися та дістали схвалення на 6 Міжнародних, 3 Всеукраїнських, Звітних науково-практичних конференціях НПУ імені Драгоманова (2014-2020рр.) та засіданнях кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії факультету психології.

Результати теоретичного й емпіричного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Уторопського ліцею Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області (довідка № 2 від 29.01.2020р.), Рідківської загальноосвітньої школи I-III ступенів

(довідка № 09 від 02.02.2020 р.), Ковалівського ліцею Коломийської районної ради Івано-Франківської обл. (довідка № 05-02/12 від 03.02.2020 р.)

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у 11 одноосібних публікаціях автора, серед яких 3 – у фахових наукометричних виданнях, 3 – у вітчизняних фахових виданнях, 5 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (285 найменувань, з них 20 іноземною мовою) та додатків. Основний текст дисертації викладено на 212 сторінках. Робота містить 25 таблиць, 11 рисунків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації 311 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дисертаційного дослідження; розкрито методологічні засади, висвітлено його наукову новизну, теоретичну й практичну значущість; наведено відомості про експериментальну базу дослідження, апробацію й впровадження його результатів, основні публікації та зміст дисертаційної роботи.

У першому розділі «*Теоретико-методологічні засади вивчення професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл*» проаналізовано теоретичні напрями зарубіжних та вітчизняних дослідників стосовно проблеми розвитку професійного самовизначення особистості, розкрито його психологічну сутність; розглянуто провідні концепції утвердження цього феномена як вікового новоутворення в ранньому юнацькому віці, визначено його специфіку та структуру, презентовано модель професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл.

Аналіз вивчення проблеми професійного самовизначення особистості показав, що існує різне смислове навантаження цього поняття й дозволив виділити три основні позиції науковців у його інтерпретації. *Перша позиція в трактуванні професійного самовизначення* характеризується його дослідженням в контексті аналізу проблем життєвого самовизначення особистості. За теорією А. Маслоу близьким до поняття самовизначення є поняття самоактуалізації як прагнення людини самовдосконалюватися, самоздійснюватися, проявляти себе в значущій для неї справі. Для В. Франкла самовизначення передбачає здатність виходити за межі самого себе й знаходити нові смисли в конкретній справі. Згідно з радянськими психологами (Б.Г. Ананьєв, Б.Ф. Ломов), головне для особистості – визначення мети і цінностей, оскільки саме ціннісні орієнтації є «ядром самовизначення». Адже ціннісні орієнтації особистості, набуваючи форми мотиву, визначають спрямованість її діяльності, орієнтують на знаходження сенсу в самому процесі самовизначення, націлюють на пошук сенсу в обраній трудовій діяльності (М.С. Пряжніков). В сучасному трактуванні О.І. Вітківської професійне самовизначення – цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення.

У межах другої – професійне самовизначення розглядалося в контексті вікових закономірностей психічного та особистісного розвитку людини у підлітковому і юнацькому віці, як центральний компонент соціальної ситуації розвитку старшокласників (Л.С. Виготський, Є.І. Головаха, І.С. Кон, Д.Й. Фельдштейн та ін.). Доведено, що професійне самовизначення є основним новоутворенням юності (М.Р. Гінзбург), мотиваційним центром старшокласників, який визначає їх майбутню професійну діяльність, поведінку і ціннісне ставлення до навколишньої дійсності (Л.І. Божович). Професійне самовизначення трактувалося як акт особистісного вибору професії, прив'язаний до певного вікового періоду (Д.М. Кухарчук), і його фіналом є початок трудової діяльності (В.Ф. Сафін).

Третя позиція у вивченні професійного самовизначення пов'язана із розробкою проблеми формування людини як суб'єкта професійної діяльності та зі становленням самосвідомості фахівця. У межах цієї інтерпретації професійне самовизначення – не одномоментний вибір професії, а цілісний процес прийняття рішень і виборів впродовж всього професійного життя особистості (Е.Ф. Зеєр, Є.О. Клімов, Д. Сьюпер, Д. Тідеман, Д.О. Леонтьєв). Так, Е. Гінзберг довів, що вибір професії включає в себе серію «проміжних рішень», сукупність яких і призводить до остаточного рішення. Кожне проміжне рішення важливе тому, що надалі обмежує свободу вибору. Водночас Є.О. Клімовим стверджувалося, що професійне самовизначення не є «самообмеженням», воно виступає як один із найважливіших проявів суб'єкта професійної діяльності, як активний пошук можливостей його особистісного розвитку. До того ж, це діяльність людини, що набуває певного змісту залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці. Г.К. Радчук наголосила, що самовизначення є не лише певною стадією професійного становлення, але і його сутнісною основою, що сприяє відкриттю та реалізації власного «Я» як фахівця, здійсненню вибору в проблемних ситуаціях, котрі ставить перед ним професійна діяльність.

Виходячи з предмету нашого дослідження, ми розглядаємо *професійне самовизначення як центральне новоутворення учнів старшого шкільного віку, яке виступає мотиваційним центром особистості, визначаючи професійний вибір та подальші сходинки професійного становлення.*

Дослідження *структури* професійного самовизначення особистості показало відсутність єдиного підходу до визначення його основних компонентів. Найбільш поширеним є виділення трьох складових: когнітивного, емоційного, вольового (або поведінкового) (Н.С. Андрєєва, О.В. Падалко) або ж когнітивного, мотиваційного, практичного (І.М. Мачунська). Практичні психологи в професійній діяльності більшою мірою використовують іншу структуру професійного самовизначення: «потрібно», «хочу», «можу», що була запропонована С.Л. Рубінштейном і надалі розроблена Є.О. Клімовим.

На основі узагальнення вищенаведених положень розроблено та обґрунтовано *модель професійного самовизначення випускників як складноорганізованої системи взаємопов'язаних між собою компонентів та їх конструктів: когнітивного (самооцінка власних здібностей, пізнання світу професій, усвідомлення зовнішніх чинників), емоційно-ціннісного (ціннісне ставлення до вибору професії,*

задоволеність своїм професійним вибором), орієнтовно-поведінкового (вміння планувати професійне майбутнє, вміння приймати рішення).

Дослідження *особистості раннього юнацького віку* засвідчують, що перехід когнітивної сфери старшокласників на якісно новий рівень, завдяки провідній навчально-професійній діяльності та їх спрямованості у майбутнє, зумовлює розвиток професійного самовизначення. *Базисом* професійного самовизначення є особистісне як цілісне уявлення про себе, набір ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, прийняття внутрішньої позиції дорослої людини як потреби в самоактуалізації й самореалізації, що розвиває вміння створювати психологічну перспективу, здатність будувати життєві плани (О.І. Головаха, А.П. Чернявська). Ранній юнацький вік може вважатися оптимальним віковим періодом для цілеспрямованого розвитку особистісної та професійної *ідентичності* (Н.Ф. Шевченко), форми якої залежать від повноти збалансованості «Я» реального, «Я» ідеального та «Я» професійного (Ж.П. Вірна). Професійна ідентичність є інтегративним утворенням особистості, яке визначає її цілісність та виступає показником ефективного становлення фахівця, наслідком чого є формування у нього адекватної професійної *«Я-концепції»* (М.І. Попіль).

Провідним механізмом професійного самовизначення є *рефлексія* (О.В. Вітківська, Н.І. Пов'якель). З.Л. Становських виявлено, що на стадії (закінчення школи) конкретно-професійного самовизначення учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії. Рівень розвитку рефлексивності зумовлює особливості професійного самовизначення школярів.

За нашим припущенням відмінності в розвитку професійного самовизначення будуть залежати і від *демографічного чинника*, тобто місця проживання випускника школи. Наявні дослідження щодо професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл проведені в руслі психолого-педагогічних і стосуються виявлення ролі часових перспектив (Ж.О. Леснянська) та педагогічної взаємодії школи і сім'ї (Л.В. Повалій) у контексті вибору професії школярами сільської місцевості. Водночас, психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл, порівняно з випускниками міських шкіл, не були предметом дослідження, тоді як їх виявлення дозволить врахувати цю специфіку при організації профорієнтаційної роботи в сільській школі. Визначені теоретичні положення були покладені в основу емпіричного дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

У другому розділі презентовано психодіагностичний інструментарій, здійснено порівняльний аналіз особливостей розвитку структурних складових професійного самовизначення сільських і міських старшокласників; висвітлено специфіку цього процесу у випускників сільських шкіл; визначено критерії, показники та рівні досліджуваного психологічного утворення.

На першому етапі констатувального експерименту вивчались особливості розвитку структурних компонентів професійного самовизначення учнів 9-11 класів міських і сільських шкіл.

Дослідження *когнітивного компоненту* професійного самовизначення випускників шкіл за допомогою методики «Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності» (авт. А.В. Карпов, В.В. Пономарьова) показав наступне: *старшокласників сільських*, а також і *міських шкіл* із *високим рівнем* розвитку рефлексивності (0,00%) не виявлено. Досліджувані ще не набули здатності до деталізації власного генералізованого образу ідеального майбутнього та не здійснюють планування подальшої професійної діяльності в тривалій і найближчій часовій перспективі.

Якщо *досліджуваним із сільської місцевості* на *середньому рівні* рефлексивності (38,33%) властиве співставлення власних інтересів, здібностей із вимогами різних професій; аналіз не лише своїх прагнень, але й реальних соціальних можливостей і обмежень професійного самовизначення; ретельне осмислення власної навчальної успішності; планування своєї майбутньої діяльності, хоча тільки в найближчій і частково в середній часовій перспективі, то *респондентам міських шкіл* (48,18%) притаманний ґрунтовніший аналіз світу професій та їх вимог до особистості фахівця й, відповідно, більш варіативний вибір свого майбутнього фаху, який включає найчастіше декілька суміжних спеціальностей; а також властиве детальніше планування власного професійного становлення.

Низький рівень рефлексивності було виявлено в 61,67% *досліджуваних сільських шкіл*, які, вибудовують ідеал професійного «Я», враховуючи більшою мірою матеріальні інтереси, аніж власні здібності до професії; здійснюють професійне самовизначення переважно на рівні життєвих мрій; досить мало аналізують навчальні досягнення й цікавляться подальшою самореалізацією; виявляють окремі спроби планування свого майбутнього, які ще не є досить обміркованими. Порівняно з першими, 51,82% *випускників міських шкіл* на цьому рівні обмежено аналізують свою успішність, орієнтуються на контрактну форму навчання або планують вступ на спеціальності з низьким конкурсом, що не потребує значних зусиль та відкладають реальний вибір професії на майбутнє. Однак, якщо в сільських випускників переважають мотиви популярності професійної діяльності серед знайомих і друзів, то в міських – прагнення до одержання легкої і високооплачуваної роботи.

Таким чином, старшокласники сільських шкіл, здійснюючи самоаналіз здібностей, навчальної успішності й придатності до обраної професії, намагаються прогнозувати результати подальшого фахового навчання й спланувати перші кроки професійного становлення, враховуючи можливі труднощі на цьому шляху. Однак у більшості респондентів здатність до рефлексивного аналізу своїх життєвих ресурсів і недоліків розвинені мало. Вважаємо, що саме це гальмує їх професійне самовизначення, збільшує імпульсивність професійного вибору, що в подальшому може спричинити розчарування в прийнятому рішенні.

Результати дослідження *емоційно-ціннісного компонента* професійного самовизначення випускників шкіл за допомогою методики «Ціннісні орієнтації особистості - 8» Г.Є. Леєвіка презентовано у таблиці 1.

**Кількісні показники ціннісних орієнтацій випускників
сільських та міських шкіл**

$n_c = 120, n_m = 110$

Випускники	Цілі життя (середні показники - x)				
	Матеріальні цінності	праця	спілкування	пізнання	суспільно-політична діяльність
сільські	33,11	28,97	27,34	24,04	20,65
міські	36,81	32,83	29,15	26,38	20,23

Як видно з табл. 1., найбільш значущими для *старшокласників як із сільської місцевості* ($x=33,11$), так і з *міста* ($x=36,81$) є *матеріальні цінності*, що являють собою «цінність-нестачу» (Є.І. Ільїн), оскільки у зв'язку з тривалою економічною кризою досліджувані гостро переживають значну обмеженість можливостей здобути високооплачувану роботу. Втім, якщо випускники сільських шкіл оцінюють матеріальні статки не як самоцінність, а як можливість і, водночас, свій обов'язок забезпечити краще життя своїм батькам, іншим родичам, людям із рідного села, то респонденти міських шкіл прагнуть до матеріального забезпечення себе в майбутньому, перевершення фінансових досягнень значущих людей, придбання коштовних речей, можливості вільно витратити гроші.

Випускники сільських шкіл ($x=28,97$) надають високої цінності та суспільної значущості самому *процесу праці*, оскільки змалку прилучені до побутової та сільськогосподарської роботи в умовах родини. Натомість *досліджувані з міст* ($x=32,83$) інтерпретують цю цінність як можливість реалізації своєї індивідуальності, життєвого потенціалу за обраною професією та досягнення високого статусу й професіоналізму. Водночас, якщо сільські респонденти більше замислюються над мірою власної придатності до професії, соціальною значущістю своєї праці, то для міських більш важливими є такі показники, як можливість удосконалення своїх професійних здібностей, творчої діяльності, власне процесу праці та перспективність успіху в професії.

Ціннісне ставлення до спілкування в респондентів сільської місцевості ($x=27,34$) на відміну від *міських старшокласників* ($x=29,15$), виявляється не стільки в прагненні встановити корисні соціальні контакти, бути обізнаними про останні новини в контексті обраного фаху, можливості проявити себе в професійних комунікаціях, скільки в спрямованості на обмін життєвим досвідом у подальшій професійній діяльності з метою особистісного зростання.

Цінності пізнання випускників сільських шкіл ($x=24,04$), як і їх *однолітків із міст* ($x=26,38$), є менш розвиненими й відображають прагнення до розширення власного світогляду, розвитку життєвих компетентностей. Однак здатності до професійного саморозвитку й удосконалення своїх професійних здібностей не стають для більшості старшокласників сільських шкіл домінуючими показниками привабливості професії, порівняно з міськими школярами.

Найменш виявленими в *респондентів як сільських* ($x=20,65$), так і *міських* ($x=20,23$) *шкіл* є *цінності суспільно-політичної діяльності* як прагнення докладати власні зусилля для покращення життя соціально незахищених верств населення,

різних меншин засобами участі в громадських рухах. Втім, порівняно з досліджуваними міських шкіл, старшокласники з сільської місцевості більшою мірою виявляли зацікавленість у подальшій роботі в органах громадського та місцевого самоврядування.

Таким чином, для сільських випускників найбільш значущими стали матеріальні цінності, що вказує на зниження матеріального достатку сільського населення внаслідок економічної ситуації в країні, й спонукає їх після закінчення школи шукати собі «кращої долі» поза межами рідного села (в тому числі й на «заробітках» за кордоном), а також цінності власне праці, що дозволяє відчувати гордість за результати виконаної роботи й шанувати себе як суб'єкта цієї праці. Занепокоює той факт, що цінність професійного саморозвитку не є значущою для сільських школярів, порівняно з міськими. Це пояснюється більшою мірою переважанням спрямованості досліджуваних міста на «життя для себе», а респондентів із села – на «життя для інших» (за В. Франклом). Отже, хоча у міських старшокласників майже всі групи ціннісних орієнтацій є чіткіше усвідомлюваними й визначеними, проте в респондентів із сільської місцевості за змістом вони є більш особистісно зрілими, альтруїстичними, націленими на добробут інших.

Результати емпіричного вивчення професійної готовності випускників в контексті *орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення* за допомогою методики «Професійна готовність» А.П. Чернявської (таблиця 2) засвідчили, що в цілому показники *автономності* вибору професії в *старшокласників сільських шкіл* (10,99/0,55) є середніми: усвідомлюючи вплив значущих людей на власний вибір, вони приймають рішення протистояти йому або шукати компроміс – віднайти таку галузь праці, яка дасть можливість певною мірою реалізувати власні здібності та професійні інтереси й водночас не розчарує батьків. Навіть у цьому випадку вони сприймають вибір своєї майбутньої професії як власний, такий, що не суперечить їх уявленням про себе. На відміну від перших, *міським школярам* (14,20/0,71) більшою мірою властивий рефлексивний аналіз своїх професійних планів як індивідуальних, вони менше зважають на думки та поради інших, прагнуть до набуття повної соціальної незалежності від батьків.

Таблиця 2

**Кількісні показники професійної готовності випускників
сільських та міських шкіл**

$n_c = 120, n_m = 110$

Старшокласники	Показники професійної готовності старшокласників				
	автономність	інформованість	прийняття рішення	планування	емоційне ставлення
сільських шкіл	10,99/0,55	7,77/0,45	11,51/0,58	10,10/0,51	13,33/0,60
міських шкіл	14,20/0,71	9,86/0,58	12,82/0,64	14,11/0,71	14,22/0,65

Показники *інформованості* учнів *випускних класів сільських шкіл* (7,77/0,45), відображають середній рівень знань про зміст та вимоги різних професій до особистості майбутнього фахівця: досліджувані здійснюють активний, але доволі вузький пошук інформації щодо конкретного, обраного ними фаху, мало виявляючи інтерес до інших видів професійної діяльності. Натомість *міські старшокласники* (9,86/0,58) більш широко, вільно й творчо примірюють на себе різні варіанти вибору

майбутньої професії, виявляють прагнення до опанування декількох напрямків професійної діяльності та їх поєднання в своїй подальшій роботі (наприклад, філологія й психологія, менеджмент з туристичної діяльності та відеоблогерство). Однак при цьому вони й меншою мірою орієнтуються на змістовні аспекти бажаного фаху, менше замислюються над типовими труднощами подальшої професійної самореалізації.

Щодо *здатності до прийняття професійних рішень, старшокласники сільських шкіл (11,51/0,58)* раціонально осмислюють власні професійні плани зазвичай у найближчому майбутньому, здійснюють їх корекцію за необхідності; інтерпретуючи власну рішучість як відсутність сумнівів і вагань (але водночас - і схильності глибоко замислюватись), вважають себе цілком придатними до обраного фаху, але при цьому не впевнені у власній спроможності протистояти впливу несприятливих соціальних факторів; демонструючи високий невинуватий оптимізм, усвідомлено відкладають неприємні думки про можливість невдачі при вступі на бажану спеціальність на майбутнє, покладаються на допомогу батьків. Порівняно з ними, *випускники міських шкіл (12,82/0,64)* переосмислюють ідеальне професійне майбутнє в відтермінованій життєвій перспективі, здійснюючи варіативніше прогнозування своєї кар'єри в умовах ринку праці, що швидко змінюється; виявляють більшу рішучість й готовність протистояти соціальним труднощам; реалістичніше розраховують свої можливості вступу на бажані спеціальності, прогнозують успішність подальшого професійного навчання. Але їх плани щодо подальшої кар'єри є також надміру оптимістичними – досліджувані вірять в те, що соціальні обставини складуться для них найбільш оптимально.

Показники *власне планування професійного майбутнього в учнів сільських шкіл (10,10/0,51)* є також середніми. Становленню у них деталізованих планів у майбутньому заважають невпевненість у власних здібностях і можливостях, не достатньо розвинута здатність до рефлексивного узгодження планів із професійного навчання та подальшої кар'єри, значні сумніви в можливості працевлаштування на високооплачувану роботу. На відміну від них, *міські респонденти (14,11/0,71)* чітко планують своє ідеальне професійне майбутнє в найближчій і частково середній життєвій перспективі, усвідомлюють необхідність додаткової самостійної роботи з формування власної професійної компетентності та конструюють певні уявлення щодо цього, утворюють варіативні плани щодо пошуку роботи й конструювання кар'єри після завершення фахового навчання.

Кількісні показники *емоційного ставлення до запланованого професійного майбутнього старшокласників із сільських шкіл (13,33/0,60)* відображають амбівалентність ставлень респондентів до праці: ціннісне ставлення до роботи в цілому й зростання поваги до себе як її суб'єкта в майбутньому обумовлює їх позитивні емоції, водночас їх негативне ставлення до важкої праці в сільській місцевості й недостатня впевненість у власних можливостях реалізувати власне професійне майбутнє за обраними професіями у великих містах спричиняє сумніви у своєму «Я-професійному» й переживання тривожності щодо власної професіоналізації. Якщо старшокласники з сільської місцевості гостро переживають значущість свого професійного самовизначення та успішності подальшого

працевлаштування для матеріального забезпечення себе та членів своєї родини, то *міські респонденти* (14,22/0,65) – для блискучої реалізації власного потенціалу й самоздійснення. При цьому випускники з міст більше аналізують приклади життєвого успіху людей, осмислюють власне майбутнє переважно як світ безмежних можливостей та менше, ніж їх однолітки сільських шкіл переживають відповідальність за свій вибір, страх осуду й сором перед значущими іншими у випадку невдачі при вступі у ЗВО. Водночас зростання реалістичності уявлень міських учнів про своє професійне майбутнє та обмеженості таких можливостей спричинює переживання ними й певних розчарувань у собі та своїй подальшій кар'єрі.

Отже, старшокласники сільських шкіл в цілому автономно здійснюють вибір своєї майбутньої професії, усвідомлюють вплив на цей вибір, проте не завжди виявляють готовність йому протистояти; здійснюють активний, але доволі вузький пошук інформації щодо обраної ними професії; обмірковують власні рішення щодо своєї фахової підготовки, аналізують життєві ресурси, необхідні для здійснення подальшої кар'єри. Однак розвиток здатності до чіткого й детального планування свого професійного майбутнього в респондентів відбувається недостатньо. Втім, чим більше вони усвідомлюють цінність і соціальну значущість своєї праці, тим легше долають власні негативні переживання щодо невпевненості в собі й виробляють позитивне емоційне ставлення до свого «професійного Я».

На основі теоретичного аналізу були обґрунтовані такі критерії професійного самовизначення випускників сільських шкіл як *повнота уявлень про себе, про світ професій* (Є.О. Клімов, А.К. Маркова, Н. Ф. Шевченко), *ціннісне ставлення до вибору майбутньої професії* (І.Д. Бех, О.І. Вітківська, В.В. Волошина), *проекткування власного професійного майбутнього* (О.М. Гріньова, В.М. Чернобровкін, В.А. Чернобровкіна).

За узагальненими результатами емпіричного дослідження компонентів професійного самовизначення випускників сільських шкіл було виділено три рівні (високий, середній, низький) та відповідні їм показники розвитку зазначеного утворення (рис. 1).

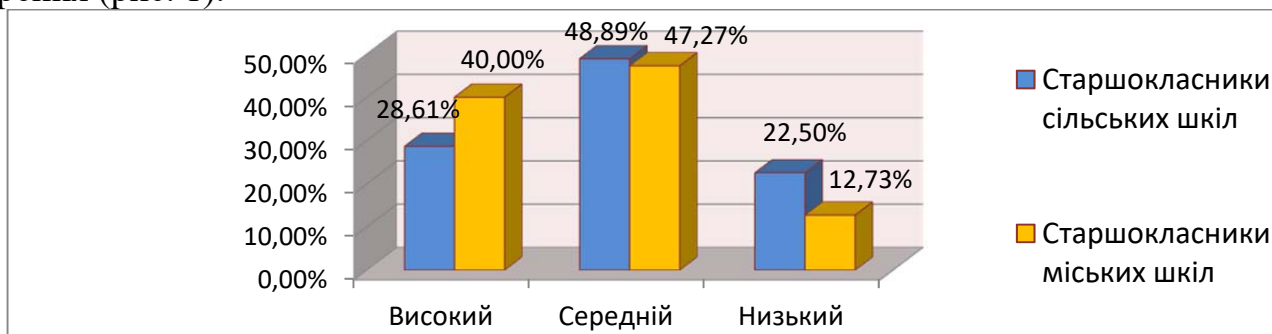

Рис. 1. Кількісні показники рівнів професійного самовизначення старшокласників сільських і міських шкіл (%)

Високий рівень розвитку професійного самовизначення *старшокласників сільських шкіл* (28,61%) визначається тим, що вони мають чіткі та реалістичні уявлення про різні професії, обирають пріоритетні для себе види діяльності, ідентифікують уявлення про власні здібності з вимогами обраного фаху, рефлексивно аналізують своє ідеальне професійне майбутнє та труднощі його

реалізації, в цілому здійснюють автономний вибір професії (приймають рішення автономно); переважає внутрішня мотивація професійного самовизначення, позитивне емоційне ставлення до вибору професії, ціннісні орієнтації спрямовані на саморозвиток й можливість своєю працею принести іншим людям якомога більше користі; успішно узгоджують власні плани у життєвій перспективі, готові прийняти на себе відповідальність за їх здійснення, ефективно планують своє професійне зростання.

Порівняно з ними, *випускники міських шкіл (40,00%)* аналізують вимоги різних професій та наявні в себе здібності й інші особистісні ресурси, проте чіткіше уявляють основні етапи розгортання бажаної кар'єри в найближчій і частково середній життєвій перспективі, орієнтуються переважно на декілька суміжних професій, в яких можуть повною мірою реалізувати себе; виявляють прагнення не стільки в ціннісному ставленні до соціальної користі своєї подальшої праці, скільки в можливості проявити себе, реалізувати свої творчі здібності, створити нові незвичайні продукти праці; здійснюють детальніше планування в часі власного професійного становлення.

Середній рівень – випускники сільських шкіл (48,89%) мають чіткі, хоча й вузьчі уявлення про зміст і вимоги різних професій до особистості фахівця, співставляють їх, проте не досить глибоко осмислюють виділені протиріччя прагнуть бути соціально захищеними спеціалістами, реалізувати себе в «реальних» професіях, рефлексують особистісно значущі події найближчого майбутнього та можливості своєї ідеальної кар'єри для задоволення потреб найближчих людей і власних, усвідомлюють вплив на вибір фаху, приймають рішення протистояти йому або шукати компроміс; особистісно значущими є як внутрішні, так і зовнішні професійні мотиви, позитивні емоційні переживання щодо вибору професії поєднуються з тривогою через деяку невпевненість у власних здібностях, у подальшій праці хочуть реалізувати цінності саморозвитку та підвищити власний матеріальний статус; узгоджують плани професійного навчання з уявленнями про подальшу професійну діяльність, виявляють готовність докладати зусилля для подолання можливих перешкод у працевлаштуванні на бажану посаду.

Досліджувані міських шкіл (47,27%) на цьому рівні виявляють значно більшу впевненість у здійсненому виборі, при цьому, якщо респонденти з сільської місцевості орієнтуються переважно на відповідність обраному фаху й можливість матеріально підтримати родину, то їх однолітки з міст віддають перевагу реалізації своїх бажань, самопрезентації в соціумі. Пріоритетними цінностями-засобами для реалізації цілей є саморозвиток власної індивідуальності, готовності гнучко реагувати на зміни ринку праці для того, щоб успішно вибудувувати свою кар'єру.

Низький рівень було констатовано в *сільських старшокласників (22,50%)*, які мало цікавляться змістом різних професій; мають окремі рефлексивні уявлення про власні здібності й вимоги щодо обраної професії, здійснюють лише окремі спроби з їх співставлення, вибір своєї майбутньої діяльності здійснюють імпульсивно, переважно під впливом значущих людей та інших соціальних чинників; переважають зовнішні мотиви вибору майбутнього фаху, через меншу зацікавленість професійним майбутнім власне ситуація вибору викликає негативне

ставлення, бажання відтермінувати прийняття остаточного рішення, ціннісні орієнтації спрямовані на придбання коштовних речей і комфортне життя; утворюють лише окремі уявлення про можливі варіанти працевлаштування після завершення професійної освіти й вкрай мало аналізують можливі соціальні труднощі та способи їх подолання.

Як і в старшокласників сільських, так і в *респондентів міських шкіл* (12,73%) зовнішні мотиви професійного самовизначення є подібними: устремління до фінансової та соціальної незалежності від батьків, заробляти конкретні суми грошей для придбання бажаних речей, а свою подальшу працю розглядають як можливість подорожувати, жити без нудьги, спілкуватись з цікавими людьми. Втім, на відміну від старшокласників сільських шкіл, їх плани працевлаштування є більш реалістичними, хоча і не відповідають їх життєвим інтересам та потребам.

Врахувавши й узагальнивши наукові позиції дослідників проблеми професійного самовизначення та проаналізувавши результати власного емпіричного дослідження, ми прийшли до висновку, що **професійне самовизначення випускників сільських шкіл являє собою процес відрефлексування власних здібностей у відповідності з вимогами майбутньої професії, її вибір в залежності від ціннісного ставлення до неї та утвердження власного «Я» засобом реалізації в перспективі своїх професійних планів для підтримання як власного благополуччя, так і близьких людей.**

Результати математико-статистичного аналізу інтеркореляційних зв'язків між усіма досліджуваними складовими професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл підтвердили їх високу статистичну значущість ($p \leq 0,01$). При цьому найбільш тісними є взаємозв'язки професійної обізнаності старшокласників із їх ціннісним ставленням до свого професійного вибору ($r \approx 0,921$, $p \leq 0,01$), ясністю «Я-концепції» ($r \approx 0,915$, $p \leq 0,01$) та професійною готовністю ($r \approx 0,855$, $p \leq 0,01$). Таким чином, чим більш повних та реалістичних знань досліджувані набувають про обрану професію, тим більш успішно вони здійснюють ідентифікацію власного «Я» з нею, виробляють позитивне емоційне ставлення «Я-образу в професії» та надають йому значної особистісної цінності. При цьому професійний «Я-образ» стає все більш чітким та усвідомлюваним, а отже - випускники більш легко вибудовують нові уявлення про себе в подальшій навчально-професійній та професійній діяльності в структуру «Я-концепції» й планують подальше професійне самоздійснення.

Крім того, становлення професійної готовності досліджуваних, точніше, чіткості, реалістичності й обміркованості їх планів з конструювання власної кар'єри тісно пов'язано з їх ціннісним ставленням до обраного фаху ($r \approx 0,884$, $p \leq 0,01$). Чим більше досліджувані переживають емоційну прихильність та особистісну значущість обраного фаху, тим більше власного часу й зусиль вони приділяють цілеспрямованому плануванню свого професійного майбутнього. Ясність «Я-концепції» респондентів також дуже тісно пов'язана зі становленням їх професійної готовності ($r \approx 0,912$, $p \leq 0,01$). Водночас старшокласники сільських шкіл надають перевагу професіям, що дають можливість матеріального забезпечення своєї родини, що свідчить про зв'язок становлення уявлень молодих людей про подальшу самореалізацію в професійній та сімейних складових їх життєвого світу.

Виявлені особливості зумовлюють необхідність організації спеціальної роботи психологів загальної середньої освіти з оптимізації професійного самовизначення старшокласників у сільській місцевості з урахуванням специфіки цього процесу.

У третьому розділі – «Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл» обґрунтовано та презентовано модель і зміст психологічного супроводу старшокласників сільської місцевості з метою підвищення ефективності вибору ними майбутньої професії, проаналізовано кількісні та якісні показники досліджуваного психологічного утворення учасників експериментальної та контрольної груп до і після формульованого експерименту, розроблено рекомендації шкільним психологам та вчителям, учням, що завершують навчання в сільській школі та їх батькам щодо подальшої активізації професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Теоретичною основою формульованого експерименту стали положення особистісно-орієнтованого підходу І.Д. Беха про розкриття та розвиток потенціалу особистості, здатність рефлексувати, вміння відстоювати власну позицію, суб'єкт-суб'єктний діалогічний тип взаємодії педагога і учня через створення виховних ситуацій, що спонукали б вихованця до самопізнання й саморозвитку.

На основі теоретико-концептуальних положень особистісно-орієнтованого підходу було розроблено авторську систему психологічних заходів (рис.2.) за трьома напрямками: 1) робота психолога зі старшокласниками з метою ефективного подолання труднощів їх професійного самовизначення; 2) робота з батьками з метою забезпечення психологічної основи їх конструктивної взаємодії з дітьми в складний для них період професійного самовизначення, а також 3) активізація освітнього шкільного середовища з метою впровадження його суб'єктами освітніх технологій, що спонукатимуть школярів до здійснення обдуманого вибору професії, побудови професійної кар'єри після закінчення школи.

Мета психологічного супроводу професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл – здійснення допомоги старшокласникам сільських шкіл у подоланні проблем їх професійного самовизначення, сприяння створенню умов освітнього середовища школи для підвищення ефективності цього процесу, спонукання старшокласників до усвідомлення власної відповідальності за своє професійне майбутнє.

Для реалізації зазначених цілей разом зі шкільним психологом проводилися наступні заходи для старшокласників сільської школи: соціально-психологічний тренінг (13 занять по 90 хв.), складання майнд-карти «Моя майбутня професія», творча і ділова гра, гра-змагання, психо-синтетичні та спеціальні вправи на кшталт «Влаштуємося на роботу», «Професійні ролі», «Суд», психомалюнки «Мої емоції при виборі професії», «Дорога в майбутнє», міні-дискусії на теми «Цінність моєї праці для людей», «Ідеальна робота: цікава чи високооплачувана?», техніки розвивального коучингу та техніка «Лист собі з минулого в майбутнє», технології постановки життєвих цілей за методом «SMART» та ін. Все це сприяло конкретизації образу професійного майбутнього випускника та більш детальному, заснованому на об'єктивному прогнозуванні своїх життєвих перспектив, плануванні реалізації визначених цілей.

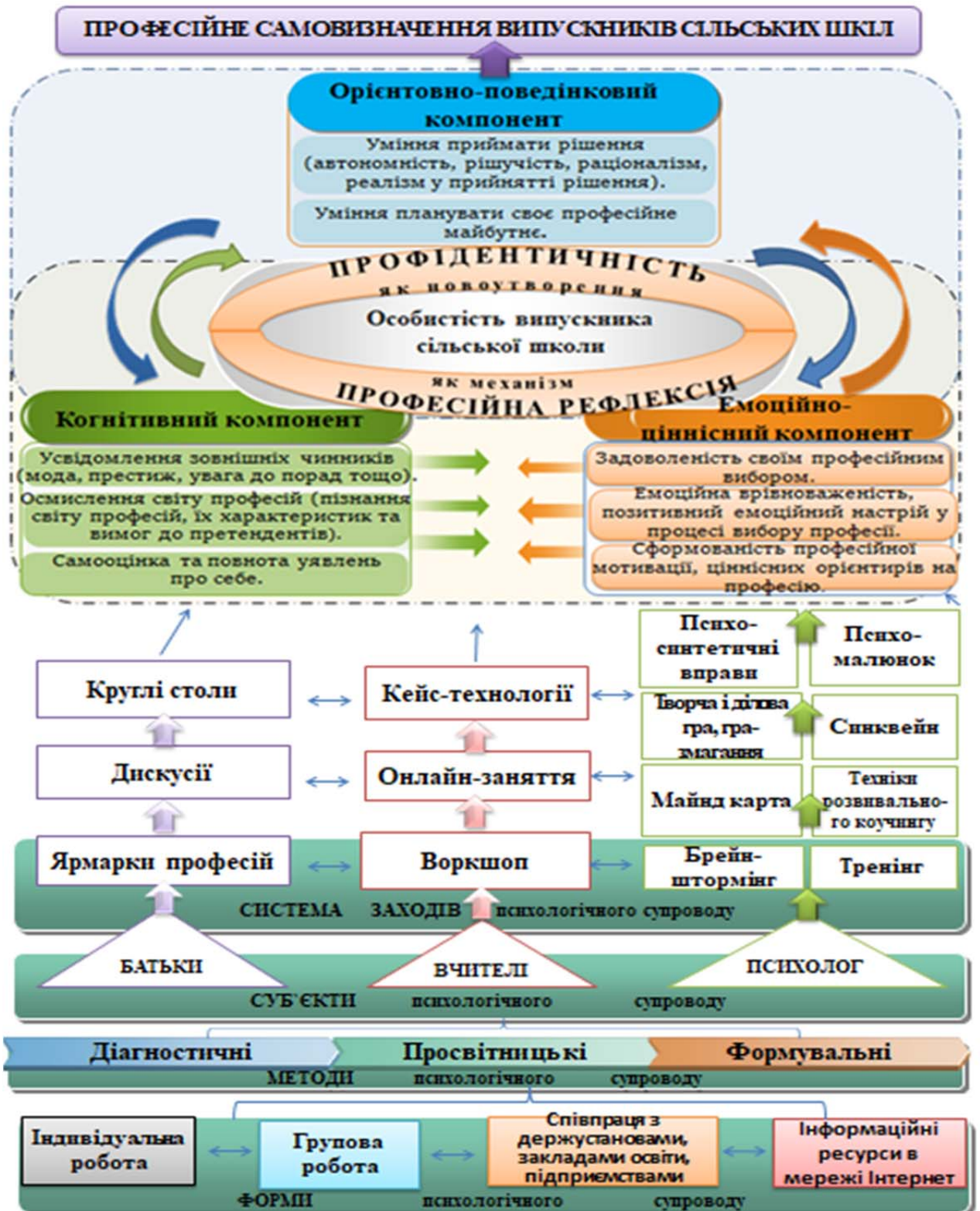

Рис. 2. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Система заходів з батьками щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників включала такі форми: *проблемна лекція* «Психологічні особливості раннього юнацького віку», *круглий стіл* «Світ професій і вимоги часу», *брейнштурмінг* «Як досягти успіху у підготовці дітей до професійного вибору», *інтерактивна бесіда* «Сходинки до успіху», *сократівський діалог*

«Професійний вибір випускника: матеріальне забезпечення чи внутрішнє задоволення», *тематичні батьківські збори* «Вибір професії старшокласниками: труднощі і перспективи», участь у ярмарках, фестивалях професій тощо.

Програма психологічного супроводу суб'єктів шкільного освітнього середовища (вчителів-предметників, класних керівників, адміністрації школи) передбачала обговорення ефективних методів підтримки випускника у його професійному виборі. Окрім того, сільська школа потребує нових форм роботи психолога з вчителями: *воркшоп* «Життєві цінності особистості – основа правильного вибору професії», *кейс-технології* «Майбутня професія мого учня». З метою встановлення зв'язку школи з різними підприємствами проводили *майстер-класи* «Професії мого регіону» на основі зустрічей старшокласників з керівниками місцевих компаній, громадських організацій, майстрами народних промислів, які досягли успіху, що сприятиме актуалізації комплексу знань та практичних вмінь в тій чи іншій професії тощо.

Формувальний експеримент проводився в Уторопській та Пістинській школах (Івано-Франківська обл.) впродовж 2018-2019 н.рр. Для експерименту були відібрані контрольна (24 старшокласники – 13 дівчат і 11 хлопців) та експериментальна (24 старшокласники – 12 дівчат і 12 хлопців) групи загальною кількістю 48 досліджуваних. Тренінгові заняття проводилися у підгрупах по 12 осіб.

За результатами проведеної роботи виявлено позитивні зміни у показниках складових та узагальнених рівнях професійного самовизначення старшокласників експериментальної групи (рис. 3).

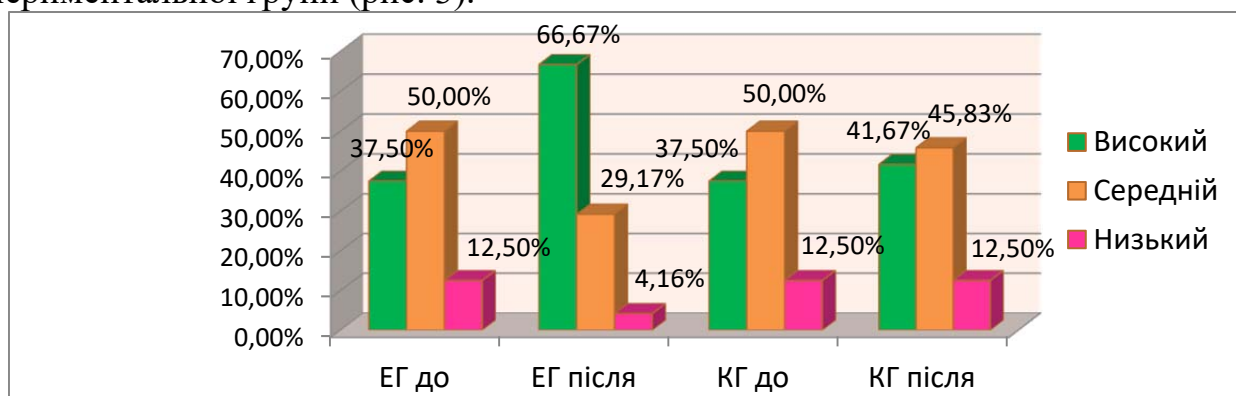

Рис. 3. Кількісні показники рівнів професійного самовизначення експериментальної та контрольної груп (%)

Значне збільшення кількості учнів з високим рівнем професійного самовизначення (з 37,50% до 66,67% та зменшення з низьким (з 12,50% до 4,16%) є свідченням ефективності запропонованої програми психологічного супроводу щодо комплексного підходу до роботи зі старшокласниками сільських шкіл. На якісному рівні це виявилось у розширенні поінформованості про світ сучасних професій, сформованості навичок самопізнання через розвиток саморефлексії, ціннісного ставлення до праці та майбутньої професії, прагненні до самореалізації, підвищення самостійності у прийнятті рішень на основі співставлення вимог бажаних професій і власних потенційних можливостей та особистісних характеристик.

Зазначимо, що не було виявлено значущої різниці в кількісних та якісних показниках респондентів контрольних груп.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати загальні **ВИСНОВКИ**.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення психологічних особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл, визначено сутність поняття «Професійне самовизначення випускників сільських шкіл», обґрунтовано критерії, показники й рівні прояву зазначеного психологічного утворення; розроблено модель психологічного супроводу професійного самовизначення учнів випускних класів сільської школи, здійснено її експериментальне впровадження в ході констатувального та формувального експериментів.

1. Стрімкі зміни в світовому соціально-економічному просторі зумовлюють високу значущість дослідження проблеми розвитку професійного самовизначення особистості. Особливо актуалізується це питання саме на етапі закінчення загальноосвітньої школи – у ранньому юнацькому віці. Оскільки професійне самовизначення являє собою полімотивований процес, який залежить від багатьох умов і чинників, в тому числі демографічних, то у старшокласників сільської місцевості він має свою специфіку, яка залишилась поза увагою науковців. *Професійне самовизначення випускників сільських шкіл* являє собою процес відрефлексування власних здібностей у відповідності з вимогами майбутньої професії, її вибір в залежності від ціннісного ставлення до неї та утвердження власного «Я» засобом реалізації в перспективі своїх професійних планів для підтримання як власного благополуччя, так і близьких людей.

На основі теоретичного аналізу розроблено та обґрунтовано *модель професійного самовизначення випускників* як складноорганізованої системи взаємопов'язаних між собою компонентів та їх конструктів: когнітивного (пізнання світу професій, самооцінка власних здібностей, усвідомлення зовнішніх чинників), емоційно-ціннісного (ціннісне ставлення до вибору професії, задоволеність своїм професійним вибором), орієнтовно-поведінкового (вміння планувати професійне майбутнє, вміння приймати рішення).

Критеріями розвитку професійного самовизначення випускників шкіл є *повнота уявлень про себе, про світ професій; ціннісне ставлення до вибору майбутньої професії; проектування власного професійного майбутнього.*

2. *Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл* визначаються специфікою розвитку структурних компонентів (когнітивного, емоційно-ціннісного, орієнтовно-поведінкового) досліджуваного утворення і полягають у тому, що вони обирають професію менш варіативно, орієнтуючись на вибір традиційних професій, уявлення про які у них досить чіткі та повні; майже не вибирають сільськогосподарські професії, оскільки розчаровані обезцінюванням праці людей на селі; орієнтуються переважно на контрактну форму навчання, оскільки вважають себе менш конкурентоздатними порівняно з міськими випускниками; планують здобути освіту за «реальними» спеціальностями, на які легко вступити та в подальшому знайти роботу; виявляють меншу наполегливість і

меншу безкомпромісність щодо відстоювання власного вибору всупереч впливу значущих дорослих; більше переживають відповідальність за свій вибір та побоюються осуду з боку значущих інших у випадку невдачі при вступі у ЗВО; в подальшому орієнтуються виключно на високооплачувану роботу, яка дасть можливість уникнути бідності та переїхати з сільської місцевості в місто; вибір майбутньої професії ґрунтується переважно на альтруїстичній мотивації та визначається, насамперед, сімейними цінностями; у подальшій праці низьку цінність надають можливостям творчої самореалізації та професійному саморозвитку; створюють чіткі уявлення про ідеальне професійне майбутнє, але в них не досить розвинена здатність до деталізованого планування свого майбутнього в часі й готовність протистояти значним життєвим труднощам для реалізації своїх професійних планів.

3. Розвиток професійного самовизначення випускників сільських шкіл характеризується наступними рівнями: *високий* – властивий старшокласникам, які мають чіткі та реалістичні уявлення про різні професії, обирають пріоритетні для себе види діяльності, ідентифікують уявлення про власні здібності з вимогами обраного фаху, здійснюють вибір професії автономно, у них переважає позитивне емоційне ставлення до ситуації вибору, ціннісні орієнтації спрямовані на саморозвиток й можливість своєю працею принести іншим людям якомога більше користі, ефективно планують своє майбутнє професійне зростання; *середній* – узгоджують чіткі, хоча й вужчі уявлення про зміст і вимоги різних професій до особистості фахівця з уявленнями про себе, проте не досить глибоко осмислюють виділені протиріччя, прагнуть реалізувати себе в «реальних» професіях, усвідомлюють вплив інших на вибір фаху, приймають рішення протистояти йому або шукати компроміс, їхні позитивні емоції поєднуються з тривогою через деяку невпевненість у власних можливостях, у майбутній професії хочуть реалізувати цінності саморозвитку й підвищити власний матеріальний статус, узгоджують плани професійного навчання з уявленнями про подальше працевлаштування; *низький* – мало цікавляться змістом різних професій, здійснюють лише окремі спроби їх співставлення зі своїми здібностями, вибір своєї майбутньої діяльності здійснюють імпульсивно, переважно під впливом значущих людей та інших соціальних чинників, переважають зовнішні мотиви вибору майбутнього фаху, власне ситуація вибору викликає негативне ставлення, бажання відтермінувати прийняття остаточного рішення, ціннісні орієнтації спрямовані на придбання коштовних речей і комфортне життя, утворюють лише окремі уявлення про можливі варіанти працевлаштування після завершення професійної освіти.

Достатньо високі показники низького та середнього рівнів розвитку професійного самовизначення зумовили необхідність розробки та апробації психологічного супроводу підвищення ефективності досліджуваного феномена.

4. Активізація розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл досягається в процесі впровадження психологічного супроводу на основі особистісно-орієнтованого виховання. Ефективність запропонованої програми виявляється в значному підвищенні обізнаності досліджуваними не лише про обрану професію загалом, але й про вимоги сучасного українського соціуму до

особистості фахівця, прийняття на себе відповідальності за прийняте рішення, актуалізації особистісних мотивів вибору професії й рефлексивної самооцінки свого професійного «Я», а також прагненні до самопізнання й самореалізації. Розроблені рекомендації спрямовані на допомогу шкільним психологам, вчителям, батькам у роботі зі старшокласниками сільських шкіл з метою подолання труднощів у їхньому професійному самовизначенні і, відповідно, становлення професійної готовності.

Здійснене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Перспективними, на нашу думку, залишаються дослідження гендерних особливостей вибору професії сільською молоддю.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО У НАСТУПНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

1. Оліховська Л.П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Випуск 2 (39), 2016. С. 161-164.

2. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип. 7 (52), 2018. С. 143-149.

3. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том. VI: Психологія обдарованості. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Випуск 16, 2019. С. 369-379.

Статті у фахових наукометричних виданнях:

4. Федоренко Л.П. Труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*. Запоріжжя, № 2, 2018. С. 177-181.

5. Федоренко Л.П. Соціальні чинники професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». №4, 2018. С. 150-155.

6. Федоренко Л.П. Ціннісний аспект професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (14), 2018. С. 144- 150.

АНОТАЦІЇ

Федоренко Л.П. Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2020.

У дисертації представлено результати теоретико-експериментального дослідження професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Проаналізовано основні наукові позиції зарубіжних і вітчизняних вчених щодо проблеми розвитку професійного самовизначення старшокласників. Теоретично визначено сутність досліджуваного утворення, його структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, орієнтовно-поведінковий). Обґрунтовано критерії (повнота уявлень про себе, про світ професій; ціннісне ставлення до вибору професії; проектування власного професійного майбутнього) їх розвитку; виокремлено показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл; емпірично здійснено порівняльний аналіз особливостей становлення структурних компонентів професійного самовизначення сільських та міських випускників та визначено специфіку цього процесу у випускників сільських шкіл. Розроблено теоретичну модель психологічного супроводу випускників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення та доведено його дієвість.

Ключові слова: професійне самовизначення, випускники сільських шкіл, ранній юнацький вік, рефлексія, прийняття рішення, вибір професії, планування професійного майбутнього, психологічний супровід випускників сільських шкіл.

Федоренко Л.П. Психологические особенности профессионального самоопределения выпускников сельских школ. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. - Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2020.

В диссертации представлены результаты теоретико-экспериментального исследования профессионального самоопределения выпускников сельских школ. Проанализированы основные научные позиции зарубежных и отечественных ученых по проблеме развития профессионального самоопределения старшеклассников. Теоретически определена сущность исследуемого образования, его структурные компоненты (когнитивный, эмоционально-ценностный, ориентировочно-поведенческий). Обоснованы критерии (полнота представлений о себе, о мире профессий, ценностное отношение к выбору профессии, проектирование собственного профессионального будущего) их развития; выделены показатели и уровни (высокий, средний, низкий) развития профессионального самоопределения выпускников сельских школ; эмпирически осуществлен сравнительный анализ особенностей становления структурных компонентов профессионального самоопределения сельских и городских выпускников и определена специфика этого процесса у выпускников сельских школ. Разработана теоретическая модель психологического сопровождения выпускников сельских школ по повышению эффективности их профессионального самоопределения и доказана его действенность.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, выпускники сельских школ, ранний юношеский возраст, рефлексия, принятие решения, выбор профессии,

планирование профессионального будущего, психологическое сопровождение выпускников сельских школ.

Fedorenko L.P. Psychological features of rural school graduates professional self-determination. Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. - National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2020.

The dissertation shows the results of theoretical and experimental research of professional self - determination of rural school graduates. The main scientific positions of foreign and local scientists on the problem of professional self – determination and development of high school students were analyzed. The essence of the studied education, its structural components (cognitive, emotional-value, approximate-behavioral) were theoretically determined. The criteria (completeness of ideas about oneself, about the world of professions; value attitude to the choice of profession; designing one's own professional future) of their development were substantiated; professional self-determination and development indicators and levels (high, average, low) of rural school graduates were singled out; a comparative empirical analysis of the peculiarities of the formation of structural components of rural and urban graduates professional self-determination was prepared and determined the specifics of this process in graduates of rural schools. A theoretical model of psychological support for rural school graduates to increase the effectiveness of their professional self-determination has been developed and its effectiveness has been proven.

Keywords: professional self-determination, rural school graduates, early adolescence, reflection, decision-making, choice of profession, planning of professional future, psychological support of rural school graduates.

Підписано до друку 15.10.2020 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 136
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.